

OŚWIECENIE (Serbia)

Dyskurs wokół idei oświeceniowych zapoczątkowany w „epoce zdrowego rozsądku/oświeconego rozumu” (*epoha zdravago razuma* – termin Dositeja Obradovicia) uznać można za najważniejszy bodaj, a jednocześnie za jeden z fundamentalnych, najbardziej nośnych i „kulturotwórczych” sporów ideowych obecnych w kulturosferze serbskiej od ponad dwustu lat, także dziś znacząco kształtujących jej oblicze, zwłaszcza w odniesieniu do postaw światopoglądowych. Obecną już od „wieku uczonego” (*učeni vek* – termin Jovana Rajicia) polaryzację postaw wobec oświecenia jako szeroko rozumianej idei, która jest obca tradycji serbskiej, ukształtowanej na prawosławnym systemie wartości, ale także obca innej rodzimej tradycji – ludowej, uznać przy tym wypada za cechę dystynktywną omawianego dyskursu w serbskiej przestrzeni kulturowej. Zróżnicowane postawy wzmocniał utrwalany w ciągu stuleci przez środowiska intelektualne serbskiej Cerkwi binarny schemat etyczny, czyli zapożyczone z rosyjskiej myśli słowianofilskiej przeciwstawienie amoralizmu („zgniłe”) Europy (→ Europa – Serbia) i utożsamianych z nią idei oświeceniowych moralizmowi Słowian prawosławnych, oraz towarzysząca temu redukcja szerokiego paradygmatu oświeceniowego do (rzekomo w jego obrębie fundamentalnego) ateizmu i („źle pojmowanej”, w istocie szkodliwej zarówno w wymiarze narodowym, jak i wyznaniowym) tolerancji oraz (pejoratywnie postrzeganego) kosmopolityzmu.

Serbskie *prosvetiteljstvo* (jako epoka i nurt intelektualny), terminologicznie odpowiadające niemieckiemu *Aufklärung* i łączone z „oświecaniem” (*prosvetivati*, XVIII-wieczne: *prosvetati*) i „oświata” (*prosveta*), przypada na ostatnie trzydziestolecie wieku XVIII (tzw. dojrzała faza oświecenia), w którym zachodzą fundamentalne dla części Serbów zamieszkałych na obszarze monarchii austriackiej (od 1690 roku) zmiany związane m.in. z reformami Marii Teresy i Józefa II (→ józefinizm). Jedno z kluczowych pojęć serbskiego programu oświeceniowego – „zdrowy rozum”, czyli *zdravi razum*, według niemieckiej wersji terminu *die gesunde Vernunft* autorstwa angielskiego filozofa Thomasa Reida (1710–1796) (*common sense*), wprowadzone w latach 80. XVIII wieku przez Dositeja Obradovicia (1742–1811) m.in. w utworach *Pismo Haralampiju* (1783) oraz *Život i priklučeniya* (1783, 1788) i utrwalone w 1790 roku zapisem w znanym serbsko-niemieckim słowniku Józefa Kurzbecka (obok m.in. *zdravi* także *odnegovani* (*obrazovani*), tj. „kształcony” *razum*), stanie się bez wątpienia znakiem rozpoznawczym całej epoki i szeroko rozumianej idei oświecenia na gruncie serbskim (→ racjonalizm). O jej ostatecznym kształcie zdecydowało, jak się wydaje, kilka podstawowych czynników.

Po pierwsze: istnienie znaczącej ideowo fazy przedoświeceniowej (wyodrębnianej przez niektórych badaczy jako „okres racjonalizmu”), ukształtowanej

pod wpływem trzech zróżnicowanych (myśl/literatura, programy szkolne, środowisko uniwersyteckie) źródeł o profilu protestanckim: polsko-ukraińsko-rosyjskiego „barokowego encyklopedyzmu”, słowackich szkół z obszaru Austro-Węgier i pietystycznego ośrodka uniwersyteckiego w Halle. „Wzorcową” na gruncie serbskim od lat 20. XVIII wieku twórczość protestancko zorientowanych wychowanków Akademii Kijowsko-Mohylańskiej na czele z Teofanem Prokopowiczem, system kształcenia najpopularniejszych wśród Serbów szkół protestanckich w Kieżmarku, Bratysławie, Modrej, Preszowie, Koszycach czy Lewoczy oraz środowisko uniwersyteckie pietystów w Halle (także przez ich oddziaływanie na greckich działaczy oświeceniowych w przypadku Dositeja Obradovicia) sprzyjać będą łatwej i szybkiej asymilacji dojrzałych zachodnio-europejskich idei oświeceniowych już w dobie józefinizmu, a ukształtowana wcześniej „oświeceniowo” generacja Serbów będzie główną formacją intelektualną wśród działaczy ostatniego trzydziestolecia XVIII wieku.

Po drugie: syntezyjący charakter idei oświeceniowych przejętych z Zachodu (podstawowe koncepcje filozofów angielskich, francuskich i niemieckich, asymilowane głównie za pośrednictwem oświecenia niemiecko-austriackiego) i ze Wschodu (rosyjski racjonalizm proveniencji protestanckiej, skontaminowany z ideami epoki Piotrowej i dojrzałym już oświeceniem z czasów Katarzyny II), a także z (bizantyjsko)greckiego Południa (eklektyczne oświecenie bizantyjskie łączące idee antyczne, wczesnochrześcijański „program utylitaryzmu” wraz z koncepcją „życia jako szkoły”, humanizm, a nawet „racjonalizm” prawosławny, negujący apofatyczne poznanie Boga), wreszcie niemiecki pietyzm ukształtowany w Halle oraz „oświeceniowo” sformułowane postulaty dotyczące reformy Cerkwi).

Po trzecie: zogniskowanie kompleksu idei oświeceniowych (autorstwa wszystkich najbardziej znanych myślicieli angielskich, francuskich i niemieckich) w twórczości i działalności serbskiej Figury Oświecenia – „Pierwszego Oświeciciela Narodu Serbskiego” (Prvi Prosvetonačalnik Naroda Srpskoga – określenie użyte w fundamentalnym opracowaniu Jovana Skerlicia *Istorija nove srpske književnosti*, 1914) – Dositeja Obradovicia, który od początku wieku XIX był postrzegany jako jeden z trzech podstawowych (obok cerkiewnego i ludowego) „paradygmatów kulturowych” i symbol pejoratywnie postrzeganej w obrębie nurtu antyoświeceniowego tzw. dositejowszczyzny (→ dositejevština) i „dositejewców” (dositejevci), zwolenników oświeceniowych idei Obradovicia. Eklektyczny charakter jego twórczości, stanowiącej dostosowany do konkretnych warunków XVIII-wiecznej kultury serbskiej „program oświeceniowy”, uznać tutaj wypada za zaletę, choć od ponad dwóch stuleci jest jednym z podstawowych – dyskredytujących erudycję Obradovicia – argumentów w nurcie antyoświeceniowym.

Po czwarte: utrwalenie postrzegania oświecenia przez pryzmat właściwych dla pierwszej połowy XIX wieku dyskusji na temat paralelnie współistniejących nurtów tradycji kulturowej i ich zaplecza ideowego (antyoświeceniowy wymiar programu tzw. „cerkiewników” i „ludowo” zorientowanych „Srbendów”

wobec idei głoszonych przez „frajmaorów” – od niem. „Freimaurer”; *slobodni zidar* ‘wolnomularz’ – jak nazywano działaczy oświeceniowych) oraz ostatecznie zwycięskiego paradygmatu Herderowskiego. Odmierna perspektywa, jaką reprezentują autorytatywne opinie Jovana Skerlicia z początku XX wieku, wychodzące od racjonalistycznych supozycji i gloryfikujące dokonania Dositeja Obradovicia, stanie się punktem odniesienia dla zwolenników tezy utożsamiającej oświecenie z pozytywnie rozumianym okcydentalizmem. Pogląd taki prowadzi też jednak będzie do schematyzacji nurtów i idei oświecenia (głównie racjonalizmu) jako tworów „zachodnioeuropejskiego” (czyli syntezy źródeł protestanckich i katolickich) i tym samym kształtujących ideologem Zachodu jako jednolitego ideowo i wyznaniowo punktu odniesienia dla diagnoz tożsamości kultury rodzimej (→ Europa).

I wreszcie po piąte: stosunkowo szybko (już w okresie dojrzałego oświecenia, od lat 80. XVIII wieku) ukształtowany paradygmat antyoświeceniowy, łączony przede wszystkim z opiniami środowiska Cerkwi serbskiej i wyżej wspomnianymi „redukcjonistycznymi” zabiegami wobec idei oświeceniowych, od lat 90. XX wieku wyznaczający fundamentalną oś podziału we współczesnym dyskursie intelektualistów serbskich.

Pierwsza połowa XVIII wieku (a dokładniej lata 1726–1770) – z perspektywy asymilacji idei zachodnioeuropejskich będąca fazą przedoświeceniową – jest dla części Serbów zamieszkałych na terenie Austro-Węgier od 1690 roku etapem wychodzenia z postbizantyjskiego modelu kultury i – paradoksalnie za pośrednictwem Kijowa i Moskwy – włączania się w tok rozwojowy kultur zachodnich. Ośrodki życia kulturalnego, rozsiane na obszarze kilkakrotnie większym niż „historyczna Serbia” istniejąca od XIV wieku w obrębie państwa osmańskiego, sięgają na północy do Halle, Lipska i Getyngi (a za sprawą Dositeja Obradovicia również Londynu i Paryża), ale także Bratysławy, Kieżmarku, Modrej, Trnawy i Preszowa, na zachodzie zaś do Wenecji (i słynnej cyrylickiej drukarni Dimitrija Teodosija), Triestu (z liczną kolonią serbskich kupców – mecenasów kultury) oraz Padwy (jako miejsca spotkań działaczy oświeceniowych) i innych miast włoskich. Na wschodzie zasięg oświeceniowej (w fazie poprzedzającej dojrzałe oświecenie i już u schyłku stulecia) działalności Serbów wyznacza Kijów, Moskwa, Petersburg, ale także Szklów i Charków, na południu natomiast punktami odniesienia staje się z jednej strony chorwacka Dalmacja, z drugiej Święta Góra Athos i ośrodki greckie: Smyrna, Chios, Korfu i Konstantynopol. Oczywiście epicentrum zmian, które niezwykle dynamicznie zachodzą w kulturze serbskiej tego okresu, sytuować należy w miejscowościach zamieszkałych przez Serbów od czasów Wielkiej Wędrówki na terenie monarchii austriackiej, takich jak: Nowy Sad, Sremski Karlovci, Ruma, Vršac, Sombor i (od 1806 roku) Belgrad, a także Buda, Peszt i Wiedeń, przy czym wszystkie wymienione tu ośrodki tworzą zarazem symboliczną mapę podróży najwybitniejszego reprezentanta „wieku uczonego” Dositeja Obradovicia. I choć do środowisk serbskich działających w tych ostatnich ośrodkach oświecenie docierać będzie w największej mierze pod wpływem absolutyzmu oświeconego monarchii austriackiej i związane bę-

dzie z reformami terezańsko-józefińskimi w dziedzinie szkolnictwa (→ oświata) i sferze kościelnej (w okresie 1740–1780 lub później, za czasów Józefa II, gdy austriacki absolutyzm oświecony osiągnie apogeum w latach 1780–1790) (→ józefinizm), to problem właściwych źródeł, z których docierały na grunt Serbii austriackiej idee oświeceniowe, wydaje się bardziej złożony.

Tak znaczący z punktu widzenia szybkiej asymilacji idei dojrzałego oświecenia zachodnioeuropejskiego „okres racjonalizmu” o proveniencji protestanckiej niewątpliwie wskazuje na specyficzną sytuację kulturową Serbów – po ich exodusie w 1690 roku – zmagających się z presją/prozelityzmem Kościoła katolickiego. Defensywna postawa wobec działań Kościoła i władz w Wiedniu doprowadzi z jednej strony do zbliżenia kulturowego z Rosją (de facto Kijowem i zreformowaną według wzorów polskich, katolickich, zachodnioeuropejskich Akademią Kijowsko-Mohylańską, a następnie bliskimi jej wychowankom wzorami protestanckimi), z drugiej zaś do bezpośredniego zbliżenia z protestantyzmem kształtującym programy szkół słowackich, do których uczęszczać będą najbardziej znani późniejsi serbscy propagatorzy idei oświecenia w Serbii. Nawarstwiający się w ciągu kilku dziesięcioleci w dziełach czołowych pisarzy epoki oświecenia elementy (protestanckiego) racjonalizmu stawiają wciąż przed badaczami pytania dotyczące chronologii przepływu niektórych idei. Przykładem jest tutaj do dziś dyskutowana kwestia oddziaływania *Duchowego regulamentu Piotra Wielkiego* Teofana Prokopowicza z 1721 roku jako pierwszego i jednego z najistotniejszych tekstów w zakresie kształtowania podstawowej w dziełach Obradovicia idei „oświeconego rozumu / zdrowego rozsądku” (→ racjonalizm), propozycji dotyczących nowego typu oświaty (→ kształcenie; → oświata), rozdziału państwa i Cerkwi (→ sekularyzacja) czy autonomizacji teologii jako dyscypliny naukowej (z elementami „racjonalnej” teologii katafaticznej) lub – jak chcą inni – „pierwszego” serbskiego programu oświeceniowego, jakim miałyby być *Epitom* Dionisija Novakovicia z 1741 roku, przygotowany dzięki wiedzy zdobytej przez biskupa podczas studiów w Kijowie. Rozbieżne są także opinie badaczy dotyczące znaczenia słowackich szkół protestanckich, w których znani serbscy reprezentanci oświecenia: Pavle Julinac, Jovan Muškatirović, Todor Janković i sam Obradović już od lat 20. XVIII wieku zapoznawali się z teoriami Johna Locke’a, René Descartes’a, Barucha Spinozy, Gottfrieda Wilhelma Leibniza, Christiana Wolffa, znacząco przy tym wyprzedzając czas właściwego otwarcia się Serbów na idee „zachodnie”, które docierały do Serbii austriackiej od lat 70. i 80. w dobie absolutyzmu oświeconego. Podobnie niejednoznacznie wypowiadają się serbscy znawcy omawianego okresu na temat tzw. oświecenia bizantyjskiego. Jego eklektyczny charakter i niepotwierdzone – z powodu braku dokumentujących działalność niektórych greckich szkół – informacje na temat „pietystycznie” (przez ośrodek w Halle) ukształtowanych nauczycieli (jak Hierotheos Dendrinos) nie pozwalają na jednoznaczne ustalenie chronologii przepływu idei oświeceniowych. Niewystarczająco udokumentowane wydaje się również „wolnomularskie oblicze” serbskiego oświecenia i masońskie inspiracje jego „twórcy” Dositeja Obradovicia. Jeśli bowiem nawet ów *frajmaor* – jak

na początku XX wieku charakteryzował go Skerlić – istotnie należał do jednej z wiedeńskich (ale mówi się także o Trieście, Halle lub Lipsku) łóż masońskich i podobno „nie tylko entuzjastycznie odnosił się do programu wolnomularzy, ale całkowicie mu się podporządkował i przystąpił do jego praktycznej realizacji” (Z. Konstantinović, *Dimitrija, narečenog u kaludjerstvu Dositeja, prebivanja u carstvujuščoj Vijeni*, Zbornik Matice Srpske za književnost i jezik, knj. XXXVII, sv. 1/1989), to argument na rzecz koniecznej reinterpretacji dotychczasowych ustaleń na temat „nowej epoki” w dziejach kultury serbskiej wydaje się przesadzony. Tego typu argumentacja, sugerująca perspektywę odczytywania oświeceniowego programu Obradovicia przez pryzmat idei wolnomularskich, oczywiście całkowicie wyklucza „eklektyczny”, czyli łączący elementy „lewantyńskiej” i zachodnioeuropejskiej myśli oświeceniowej, charakter jego myśli.

Nie ulega przy tym wątpliwości, że podstawowy repertuar idei odziedziczonych po fazie przedoświeceniowej, w tym: kształcenie najszerszych mas, krytyka przesądów i zacofania, religijnego obskurantyzmu mnichów, walka o prawa kobiety w społeczeństwie i rodzinie, ale też reforma alfabetu i języka literatury, został przejęty przez działaczy dojrzałej już fazy oświecenia w ślad za poprzednikami: Gavriło Stefanoviciem Vencloviciem (1680–1749) czy Dionisije Novakoviciem (1705–1767), nade wszystko zaś Jovanem Rajiciem (1726–1801) i Zaharije Orfelinem (1726–1785), których sytuuje się na pograniczu epok, nurtów i właściwych im idei. Zwłaszcza w świadomości tych ostatnich miesza się pamięć o *Duchowym regulaminie* z czasów Piotra Wielkiego z *Reskryptem* Marii Teresy (*Rescriptum Declaratorium Illyricae Nationis*, 1779 – *Deklaratorija Marije Tereze*) i *Patentem tolerancyjnym* Józefa II (*Toleranzpatent*, 1781), protestantyzm kalwińskiego szkolnictwa Europy Środkowej z protestantyzmem reformatorów wczesnego oświecenia rosyjskiego z początku XVIII wieku. Swoją słynną, wyrastającą ze źródeł barokowej historiografii *Historię* [...] *Serbów* (1794–1795) wychowanek Akademii Kijowsko-Mohylańskiej Jovan Rajić już u schyłku wieku dopełnia i modyfikuje, propagując koncepcje Locke’a i Rousseau na temat „umowy społecznej” i zróżnicowanych systemów państwowych, ukształtowanych wedle prawa naturalnego. Będące pierwszymi oznakami zakorzeniania się idei oświeceniowych w kulturze serbskiej dzieła Zaharije Orfelina, takie jak „*Slavenoserbskij Magazin*” (1768), *Knjiga protiv papstva rimskoga* (1770) lub monumentalna monografia o Piotrze Wielkim *Žitije i slavnija djela Gosudarja imperatora Petra Velikago* (t. 1–2, 1772), zapoczątkowują nurt niezwykle ostrej krytyki duchowieństwa (zwłaszcza tzw. czarnego kleru), już wtedy w duchu wolteriańskiego określanego mianem „zabójców duszy i ciała” (*ubice duši i tela*), racjonalistycznego ujmowania zagadnień religijnych i obywatelskich, a także prekursorski wobec propozycji Obradovicia program nowego kształcenia (→ kształcenie) i naprawy szkolnictwa (→ szkolnictwo), w którym pobrzmiewa już waleczne „programowe” hasło Dositeja z 1784 roku: „Książki, bracia moi, książki, a nie dzwony i chorągwie!” (*Knjige, braćo moja, knjige, a ne zvona i praporce!*). Uwzględniając powyższy złożony kontekst nakładania się różnorodnych idei, zjawisk i procesów rok 1769 – w którym na cerkiewno-

-narodowym soborze dojdzie do ostrej polaryzacji stanowisk „cerkiewników” i „frajmaorów” (obrońców tradycji / zwolenników idei oświeceniowych) i wybrzmi słynne *kamen je bačen u more* („klamka zapadła”), wskazywany przez niektórych badaczy jako „koniec epoki” – uznać należy jedynie za cezurę umowną. Prawdziwy już bowiem „bunt frajmaorów” zbiegnie się w czasie z *Reskrypcją* Marii Teresy, *Toleranzpatentem* Józefa II i pojawieniem się na scenie kulturowej Dositeja Obradovicia w latach 70. i 80. XVIII wieku. Proponując za pośrednictwem swych pisanych „ku ogólnej korzyści” tekstów – w istocie eklektycznych czy synkretycznych (niekiedy komplementarnych, często jednak wykluczających się nurtów filozoficznych i teologicznych) – aktualizację pozytywnych i odrzucenie negatywnych elementów składających się na dotychczasowy kształt tradycji rodzimej, Obradović zakreśli pełny „program oświeceniowy”, który w pierwszym rzędzie nakazuje Serbom „udać się po nauki do szkół zachodnioeuropejskiego racjonalizmu”. Ten ostatni – jako fundament ideowy poglądów filozofa – nakazywał uznać rozum za najważniejszą instancję w procesie poznawania świata; „rozumne i mądre myślenie” było – jak przekonywał w dziele *Saveti zdravago razuma* (1784) – podstawową właściwością uczestnictwa człowieka w rzeczywistości i trzeźwej, a więc pozwalającej odróżnić dobro od zła, oceny własnych pragnień. Rozum jako „dar niebios” (*nebesni dar*) stanowić miał najważniejsze kryterium umożliwiające osiągnięcie prawdy, wszystkie bowiem poglądy, w tym moralne, biorą początek w rozumowym aspekcie ludzkiej natury. W ślad za swoimi racjonalistycznymi patronami – przede wszystkim Gottfriedem Wilhelmem Leibnizem (1646–1716) i ulubionym „osobistym” nauczycielem z Halle Johannem Augustem Eberhardem (1739–1809) – Obradović przekonywał, że prawdziwa wiedza oznacza odmienną od odczucia zmysłowego aktywność racjonalną. Podobnie zaś jak Immanuel Kant (1724–1804) wierzył, że autonomiczne myślenie („rozumne i mądre myślenie”) wskazuje na umiejętność postrzegania rzeczywistości przez jednostkę dzięki jej własnemu rozumowi, a nie dzięki sądom i opiniom innych (*Pismo Haralampiju, Život i priključenija*). Świadom niebezpieczeństwa myślenia dogmatycznego i ślepej wiary w autorytet, mocno utrwalonej w świadomości zbiorowej Serbów, Dositej wskazywał na potrzebę „pozytywnego wątpienia”, bez którego niemożliwe jest myślenie krytyczne („zacznijmy wątpić: to prowadzi do analizy, analiza zaś umożliwia poznanie i wiedzie ku prawdzie”, *Pismo Haralampiju*). Sam przy tym nie wątpił, iż „droga ku poznaniu i prawdzie” wiedzie poprzez surową krytykę kostywnych, lecz jednocześnie „wypaczonych”, bo niemających wiele wspólnego z „prawą wiarą” praktyk, które prowadzą zakonników i hierarchów Kościoła do nadużyć i samowoli. Co istotne z perspektywy późniejszej ostrej krytyki myśli Obradovicia, ta surowa ocena stanu zakonnego, oparta na własnych doświadczeniach, choć uzasadniona, nie była „antyprawosławną” opinią o monastycyzmie i znaczeniu monasterów w dziejach kultury serbskiej, nie była też opinią dotyczącą chrześcijaństwa w ogóle. „Antymonastyczne” poglądy byłego mnicha i jego racjonalizm nie stały w sprzeczności z jego osobistą religijnością. Dositej nie krytykował także Cerkwi jako

takiej, a zdecydowana obrona ortodoksyjnej nauki chrześcijańskiej – „ewangelicznej wiary” przekonuje, iż pozostał chrześcijaninem. Również nieco eklektyczna filozofia w jego wydaniu nigdy nie kolidowała z prawdami wiary, błędne zatem wydają się powtarzane do dziś zarzuty pod adresem Obradovicia, określające go jako przedstawiciela „racjonalnej religii” typu protestanckiego bądź też zwolennika „religii, opartej na mądrości ludowej”. Chodziło tu raczej o tzw. religię naturalną, w istocie bliższą panteizmowi i deizmowi, niż przyzwalaby na to ortodoksyjne prawosławie, religię, którą współczesny teolog Vladeta Jerotić określił mianem „religii serca i rozumu”, czyli nieoddzielającej „drogi miłości” od „drogi poznania”, jak opisywali to jeszcze Ojcowie Kościoła (V. Jerotić, *Dositej Obradović. Između pravoslavlja i zapadne prosvećenosti*, w: *Darovi naših rođaka 2*, 2007).

Zatem oprócz wyżej wskazanych najbardziej skrótowo ujęty, podstawowy „katalog idei”, zapożyczonych przez Dositeja od filozofów zachodnioeuropejskich i dostosowanych przezeń do serbskich realiów kulturowych w ostatnim trzydziestoleciu XVIII i na początku XIX wieku, obejmuje m.in.: sceptycyzm metodologiczny i wątplenie jako akt myśli w ujęciu René Descartes’a (1596–1650); idee o wychowaniu i sensualistyczną teorię poznania Johna Locke’a (1632–1704); determinizm przyjęty za Paulem d’Holbachem (1723–1789), łagodzony jednak koncepcją „linii piękna” w życiu człowieka i obecnym w łańcuchu uwarunkowań przypadku; wspomniany wcześniej deizm akcentujący tolerancję religijną („nie patrzę, kto jest jakiego wyznania i wiary, nie zważa się na to w dzisiejszych czasach oświeconych”, *Pismo Haralampiju*); konieczność wyodrębnienia pierwotnego ewangelicznego chrześcijaństwa z późniejszych nawarstwień dogmatycznych (widoczny tu protestancki komponent oświecenia Obradovicia) oraz monistyczną wizję świata. Należy podkreślić, że Dositej Obradović nie był jednak – jak przekonywać będzie mocą swego autorytetu na początku XX wieku Jovan Skerlić – tylko „uczniem Zachodu”. Gnoseologiczno-filologiczne i filozoficzno-teologiczne poglądy, które kształtowały myśl Dositeja, bez wątpienia czynią zeń także „ucznia Bizancjum”. Oczywiście chronologia wydarzeń nie pozostawia tu wątpliwości, że inspirujące nauki wyniesione ze szkoły Dendrina w Smyrnie (postulującej reformy w Cerkwi), znajomość wypracowanego w Bizancjum jeszcze za czasów Bazylego Wielkiego „programu użyteczności”, gnoseologii wpisanej w tzw. → oświecenie bizantyjskie, upowszechnionej tu wczesnobizantyjskiej koncepcji „życia jako szkoły”, nade wszystko zaś bizantyjskiej myśli renesansowej (czy nawet już prerenesansowej, łączącej – jak u Focjusza – teologię i wiedzę świecką) i „humanizmu” (zwłaszcza w XIV i XV wieku) lub też „racjonalizmu” mnichów negujących mistyczne – apofatyczne – poznanie Boga niejako „umocnione” zostały oświeceniową i racjonalistyczną myślą w jej kształcie zachodnioeuropejskim.

Praktyczny wymiar oświeceniowej działalności Dositeja, który w 1807 roku przybywa do tureckiej niepiśmiennej (reprezentuje ją król analfabeta Miloš Obrenović) części Serbii w trakcie dramatycznych zrywów powstańczych (1804–1815, → rewolucja) i (jako jedyny wykształcony) obejmuje funkcję

pierwszego ministra oświaty, sprowadzał się przy tym do kompromisowych wobec Cerkwi i jej zwolenników rozwiązań („w szkołach naród powinien nauczyć się: 1) modlić do Boga, 2) czytać i pisać – tak, by pisma i księgi rozprzestrzeniały się jak najdalej”) oraz modelowych w obrębie mentalności oświeceniowej działań dotyczących popularyzacji oświaty i nauki oraz reform szkolnictwa.

W obrębie tej mentalności czy też umysłowości oświeceniowej, opartej na przekonaniu o racjonalnych zasadach, wedle których kreowane są procesy kulturowe, pozostawał także Vuk Karadžić (1787–1864). Zrozumienie korzyści wynikających z upowszechniania wiedzy i ksiązek oraz funkcjonowania instytucji kulturalnych, wprowadzenia racjonalistycznych zasad odnoszących się do demokratyzacji życia społeczno-politycznego i nowych zasad autoidentyfikacji narodowej opartej na kryterium językowym, a nie wyznaniowym (które postulował Obradović) czy wreszcie zrozumienie dla konieczności przyswojenia przez Serbów zachodnioeuropejskich zasad państwa prawa sytuują Karadžića w gronie działaczy oświeceniowych, do pewnego stopnia kontynuujących dzieło Obradovicia już na terenie Serbii tureckiej. Bez wątplenia jednak „oświecony naród”, w projekcie wielkiego reformatora pojmowany raczej jako „archaiczny”, „pierwotny” lud, miał się zbliżyć do Europy (i ją zainspirować) bardziej jako „samoistny geniusz” niż świadom swych obywatelskich praw, wykształcony i kosmopolityczny naród Dositeja. W tym sensie „rewolucja” Vuka narzucająca całej kulturze paradygmat ludowy zmierzać będzie ku radykalnemu odcięciu się od niektórych komponentów idei oświecenia, a budowany przez dziesięciolecia kult „prymitywnego geniusza [...], który swą wielką ideę mógł stworzyć [...] pośród wstecznictwa” (I. Sekulić, *Vuk Karadžić*, 1938) będzie utrwałac model kultury „guni i kierpców”, zamkniętej na dorobek myśli zachodnioeuropejskiej.

Z perspektywy Petara II Petrovicia Njegoša (1813–1851), działającego w oddalonym od centrum powstańczych zrywów czarnogórskim Cetinju, w pełni akceptującego Vukovski projekt, książki „nierozumiejącego, w czym tkwi istota szczęścia narodowego” Dositeja Obradovicia jako heretyckie i bezbożne winny były być ocenzone (M. Popović, *Vidovdan i časni krst*, 1976). Njegoš, postrzegany przez niektórych jako następcą najwybitniejszego reprezentanta czarnogórskiego oświecenia Jovana Stefanovicia Baljevicia (1728–1773) (→ oświecenie – Czarnogóra), podtrzymujący tradycję czarnogórskiej myśli racjonalnej (Vasilije Petrović, Petar I) (→ racjonalizm – Czarnogóra), zwłaszcza w zakresie poglądów na kwestie religijne i liberalne (→ liberalizm – Serbia, Czarnogóra), podobnie jak Vuk Karadžić dzięki swej działalności na polu oświaty (→ oświata – Czarnogóra), szkolnictwa (→ szkolnictwo – Czarnogóra) i propagowania nauki pozostawał w obrębie mentalności/umysłowości oświeceniowej. Samą jednak eklektyczną i syntetyzującą różne modele i tradycje filozoficzne myśl religijno-polityczną Njegoša określać będzie przede wszystkim ścisły związek tradycji chrześcijańskiej (czy też według niektórych jedynie neochrześcijańskiej) i mitycznej, ludowej. Niezwykle różnorodne źródła inspiracji władzy (uważany jest m.in. za: „zwolennika Heraklita, Hegla, samorodnego mistyka, liberalnego chrześcijańskiego zwolennika dualizmu, gnostyka

i neomanichejczyka, prekursora ewolucjonizmu Darwina, przedstawiciela *Naturphilosophie*, ludowego, chłopskiego empirycznego filozofa egzystencji” – A. Stojković, *Razvitak filosofije u Srba 1804–1944*, 1972) nie pozwalają dostrzec – poza w pewnej mierze jej racjonalistycznym charakterem (wskazuje się tu np. na zbliżone do Kantowskiego racjonalizowanie Boga lub rozumowe funkcjonowanie jednostki w świecie – Milan Rakočević) (→ racjonalizm – Czarnogóra) – wyrazistej inspiracji oświeceniową myślą zachodnioeuropejską. Co jednak istotne, z perspektywy dalszego ideowego/ideologicznego rozwoju kultury serbskiej, prawosławno-ludowa synteza Njegoša stanie się podstawowym punktem odniesienia dla wszystkich przyszłych myślicieli, historiozofów tzw. irracjonalnego nurtu, wychodzącego od supozycji chrześcijańskich (czy raczej neochrześcijańskich, opartych na tzw. prawosławiu ludowym i unarodowionym), odcinających się wyraźnie od filozoficznej spuścizny oświecenia.

Ku syntezie – tym razem nie tylko komponentów oświeceniowej myśli Obradovicia i ludowej Vuka, ale także rosyjskiej myśli socjalistycznej – zmierzać będzie także ideowy projekt kolejnej „paradygmatycznej” postaci drugiej połowy XIX wieku – Svetozara Markovicia (1846–1875). Docierające do Serbii echa reakcji na dokument wydany w 1864 roku jako dodatek do encykliki *Quanta cura* tzw. *Syllabus Errorum* papieża Piusa IX, w którym potępiono wszystkie postępowe idee i nurty (m.in. protestantyzm, racjonalizm, liberalizm, wolność prasy, prawo głosu, wolność i równość religijną, ideę rozdziału Kościoła od państwa), prowadzące do radykalizacji ruchów demokratycznych i socjalistycznych w postawach antyreligijnych i antyklerykalnych, nade wszystko jednak antyreligijność rosyjskiego ruchu postępowego z lat 60., który na sztandary wpiisał inspirowaną ideami racjonalizmu XVIII wieku i myślą Ludwiga Feuerbacha (1804–1872) walkę z rozumianą jako „przesady” religią, zaowocują programowym wystąpieniem Markovicia w charakterze propagatora „nowej nauki”, przydzielanej głównie w szaty socjalizmu, m.in. w opracowaniach *Srbija na istoku* (1872) i *Realni pravac u nauci i životu* (1871–1872). Przybywając z Europy (w Zurychu, ale także w Rosji zdobywa wykształcenie) do zacofanej Serbii, w której w 1866 roku tylko 42 osoby na 1000 mieszkańców były piśmienne (odsetek niepiśmiennych jeszcze w 1891 roku wynosił 70%), za główny cel stawia on sobie oświeceniowo rozumiane propagowanie wiedzy i wykształcenia, bo tylko drogą „rozumnego rozwoju” (*umni razvitak*) lud będzie mógł osiągnąć świadomość rewolucyjną, a następnie socjalizm („Potrzebna jest nam wiedza, wiedza, wiedza!” – za: A. Stojković, *Razvitak filosofije u Srba*). Przejęty za Dositajem Obradoviciem oświeceniowy pogląd dotyczący roli wychowania w życiu jako czynnika decydującego, ale także zasady racjonalizmu i krytycyzmu traktowane przez Markovicia jako zasady pedagogiczne (przy czym pedagogika w jego rozumieniu to wychowanie mas dla socjalizmu), utylitarystyczne (zarówno jako narzędzie urzeczywistniania potrzeb, jak i wyzwolenia człowieka) rozumienie celu nauki i znaczenia szkolnictwa, po części także oświeceniowy deizm przybierający niekiedy kształt postawy kompromisowej wobec religii Marković łączy z rodzimym – Vukowskim programem „potrzeb ludu” i jego

„walką o cywilizację serbską”, nade wszystko jednak najbliższymi mu poglądami rosyjskich „nauczycieli”: Nikołaja Czernyszewskiego (1828–1889), Nikołaja Dobrolubowa (1836–1861) czy Dmitrija Pisariewa (1840–1868). „Naturalny” (z jednej strony za rosyjską „szkołą naturalną” w literaturze, z drugiej zaś naturalistyczną etyką i teorią religii Feuerbacha) i jednocześnie „narodowy” (zgodny z Vukovskim postulatem: „Naród należy wyzwolić z obcego wpływu, ponieważ obce mody i obyczaje są dla nas zabójcze”, jak pisał Andrija Stojković) nurt zyskiwał sobie zwolenników od lat 70. XIX wieku. Umiejscowiony został przez Markovicia zarówno w sferze racjonalistycznych ideowych propozycji oświecenia (cecił ponoć zwłaszcza Paula d’Holbacha (1723–1789) i Jeana le Rond D’Alemberta (1717–1783)), w tym filozofii materialistycznej (zasymilowanej m.in. do XIX-wiecznej wersji antropologicznego materializmu Czernyszewskiego czy Feuerbacha), jak i rodzimych post-Herderowskich postulatów gloryfikujących naród/lud, skontaminowanych na przykład z teorią agrarnego socjalizmu Czernyszewskiego, Spencerowskiego ewolucjonizmu (→ ewolucja) i przyrodoznawstwa (kultu „realnej nauki”). Szczególnie istotne z perspektywy dalszego rozwoju myśli socjalistycznej i marksistowskiej na gruncie serbskim wydaje się „oświeceniowo-antropologiczne” rozumienie religii w wydaniu Markovicia ateisty. Według Markovicia religia – powstała jako „produkt niewiedzy”, przeciwieństwo nauki (odnosi się tu do opinii Woltera, D’Alemberta, d’Holbacha, Spencera) – jest czynnikiem hamującym rozwój nauki i człowieka. W realiach serbskich (powtarza tę myśl za Vukiem Karadżiciem) „wiera jest formą obyczajów ludowych” – podobnie jak prosty lud, tak też zwykli księża traktują ją „racjonalnie” („zdrowy rozsądek i racjonalność ducha narodu”) – wszak „moralność chrześcijańska nie została przyswojona przez naród serbski” (S. Marković, *Odabrani spisi*, 1950). Znamienne przy tym, że krytykując hierarchów cerkiewnych, Marković nie podejmował akcji antyklerykalnych, tak (z nielicznymi wyjątkami, na przykład zwolennik bezkompromisowego antyklerykalizmu, choć nie ateista Vasa Palagić) (→ klerikalizacja) zachowywać się będą także w przyszłości zwolennicy i kontynuatorzy Markovicia: socjaliści, pozytywści, ewolucjoniści (→ ewolucja), a nawet marksiści z okresu międzywojennego (Miloš Savković, Moša Pijade, Dušan Nedeljković).

Nurt socjalistyczny, sięgając do zasobów idei oświeceniowych i wykorzystując oświeceniową mentalność zasadzającą się na przekonaniu o racjonalnych zasadach kreowania procesów kulturowych, ugruntowywany przez Markovicia w ostatnim trzydziestoleciu wieku XIX, już na początku XX wieku przyciągnie także ukształtowanego ideowo we Francji socjaldemokratę, wybitnego teoretyka i krytyka literatury Jovana Skerlicia (1877–1914). „Trąba serbskiego postępu” (określenie Veljko Petrovicia z 1915 roku), „rewolucjonista, który burzył kostyczne, opóźniające rozwój tradycje”, z czasem postrzegany jako jeden z największych autorytetów, zasłużył sobie także na miano „największego apologety Dositeja Obradovicia”. Jego opinie i przewartościowania odnoszące się do nurtów serbskiej tradycji i ich paradygmatów – Dositeja, Vuka i przedstawicieli Cerkwi – zaprezentowane we wskazywanym już wcześniej opracowaniu

Istorija nove srpske književnosti z 1914 roku, staną się, praktycznie do dziś, podstawowym punktem odniesienia przy formułowaniu diagnoz na temat pojmowanego oświeceniowo (w wariacie „dositejewskim”) okcydentalizmu jako miernika postępu oraz rozumianego Vukowsko bądź „świętosawsko” „natywizmu” w kulturze serbskiej. Przywołując fundamentalne, wyrażające wiarę w moc rozumu i postępu opinie XVIII-wiecznych racjonalistów, Skerlić neguje religię (jednocześnie także cały związany z prawosławiem dorobek literacki i kulturowy Serbów do przełomu oświeceniowego) i będąc ateistą, chce także postrzegać samego Obradovicia jako prekursora nurtu a- lub też antyreligijnego. To uproszczenie, bez wątplenia dowodzące ignorancji wielkiego krytyka, mieć będzie jednak poważne konsekwencje dla późniejszych ocen (zwłaszcza ze strony środowisk związanych z Cerkwią) samego Dositeja, którego – podobnie zresztą (choć w tym wypadku bardziej „zasłużenie”) jak samego Skerlicia – za patrona uznają niektórzy międzywojenni (a nawet powojenni, z czasów socjalistycznej Jugosławii) marksiści.

Socjalistyczna ideologia Svetozara Markovicia, nieuchronnie prowadząca do pogłębiania się procesu laicyzacji kultury i ateizacji społeczeństwa serbskiego (→ sekularyzacja) w okresie intensywnego oddziaływania na Serbię literatury i myśli francuskiej oraz rosyjskiej myśli spod znaku „renesansu prawosławia”, znajdzie jednak ideowych oponentów. Czołowi twórcy i myśliciele pierwszego czterdziestolecia XX wieku oczywiście będą mieć nadal kontynuatorów: „Dositejów” ówczesnego okresu (czy też według tego samego klucza ideologicznego „Skerliciów”), „Vuków” lub „Markoviciów”, do obiegu kulturowego zaczną jednak coraz intensywniej włączać się nurt „irracjonalny”, mający za patronów św. Savę lub Njegoša. Wybitni i znani w Europie filozofowie, którzy w swej myśli łączyli wybrane idee oświeceniowe, XIX-wieczny ewolucjonizm oraz metafizykę: Božidar Knežević (1862–1905) – deistyczny metafizyk pozytywista i historiozof, sięgający po idee Kanta, Hegla, Spencera i Darwina, i Branislav Petronijević (1875–1954) – hipermetafizyk spekulatywny, w próbach stworzenia teorii „empirioracjonalizmu” podążający ścieżką Leibniza, Spinozy i metafizyki XVII wieku, już wkrótce – od lat 30. XX wieku – „ustąpią” pod naporem nabierającej znaczenia w gronie teologów/ideologów rodzimej idei „świętosawia” (→ svetosavlje), zdecydowanie odrzucającej ideowe zdobycze oświecenia i umacniającej (także w nurcie emigracyjnym po drugiej wojnie światowej) specyficzną serbską mistyczno-mesjanistyczną wersję filozofii historii Serbów. Usunięcie z podręczników szkolnych Dositeja Obradovicia w okresie kolaboracyjnych rządów Milana Nedicia i „ideologa z krzyżem” – faszysty Dimitrije Ljoticia (1891–1945) w czasach drugiej wojny światowej oraz potraktowanie oświecenia jako „wytworu zdrajców” (A. Stojković, *Razvitak filozofije u Srbia*) w symboliczny sposób utoruje drogę myśli antyoświeceniowej, antyokcydentalnej, antyliberalnej, nacjonalistycznej, której najbardziej znanymi propagatorami będą m.in. Dimitrije Najdanović (1897–1986), Nikolaj Veli-mirović (1881–1956) i o. Justin Popović (1894–1974) (→ religia). Nurt ten, zaktualizowany w latach 90., wydaje się wciąż popularniejszy niż („u źródle

oświeceniowa”) myśl postępowego społeczeństwa obywatelskiego, o czym świadczy choćby przygotowany przez intelektualistów spod znaku „świętosawia” w 2004 roku, polemiczny wobec propagowanych przez Dositeja Obradovicia idei oświeceniowych manifest *Novo pismo Haralampiju*, nieustannie w ciągu ostatniego ćwierćwiecza przywoływane antyokcydentalne opinie bpa Velimirovicia i o. Popovicia, którzy potępiają m.in. oświecenie, racjonalizm i naukę jako „mające lucyferyczny charakter”, humanizm – „największe zło, dewiację wewnątrz starej kultury europejskiej” (utożsamiany z katolicyzmem lub papizmem), kulturę – „zło”, „wampiryczny fetyszyzm”, postęp – „idola, maskę złą”, samą Europę – „Białego Demona” itp. (N. Velimirović, *Sabrana dela*, t. 1–5, 2014; o. J. Popović, *Svetosavlje kao filozofija života*, 1954), czy też forsowane przez środowiska cerkiewne i intelektualistów podkreślających swój związek z prawosławiem tzw. „świętosawskie oświecenie”, które – w przeciwieństwie do „bezbożnego Dositejewskiego” – jest jedynym prawdziwym, mogącym przeciwstawić się „zgniłej” dositejowszczyźnie (→ dositejevština) (bp Amfilohije, *Svetosavsko prosvetno predanje i prosvćenost Dositeja Obradovića* 1981, 1994).

Oświeceniowy racjonalizm i sam Dositej Obradović po roku 2000 stał się jednak dla wielu instytucji kulturalno-oświatowych i całego okcydentalno-liberalno-demokratycznego nurtu życia kulturalnego emblematem serbskich aspiracji eurointegracyjnych, co potwierdzał swymi opiniami zamordowany w 2003 roku filozof i polityk oraz premier Zoran Đinđić (1952–2003), o czym też zaświadcza aktywność czasopism i jednostek zaangażowanych w budowanie społeczeństwa obywatelskiego (np. Helsińska Fundacja Praw Człowieka w Serbii, tzw. Parlament Obywatelski, do niedawna wydawane czasopismo „Republika”, intelektualiści pokroju Ivana Čolovicia, a nawet niektórzy – niestety nieliczni – intelektualiści podkreślający swój związek z prawosławiem i Cerkwią).

Hrvati i Srbi u Habsburškoj Monarhiji u 18. stoljeću. Interkulturni aspekti „prosvijećene” modernizacije, ur. D. Roksandić, Zagreb 2014; Nikolić N., *Meandri prosvćenosti. Nekoliko lica srpske književnosti XVIII i XIX veka*, Beograd 2010; Stefanović D. M., *Leksikon srpskog prosvetiteljstva*, Beograd 2009; Stojković A., *Razvitak filozofije u Srba 1804–1944*, Beograd 1974; Stojković A., *Srpski narod na razmeđu Istoka i Zapada. Prilozi istoriografiji, istoriologiji i istoriozofiji*, Beograd 1999.

Dorota Gil